

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE KAZAK TÜRKÇESİNDEKİ CÜMLELERİN ÇEŞİTLERİ BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI ÜZERİNE BİR DENEME

Nergis BİRAY*

ÖZET

Bu yazıda Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesindeki cümleler, çeşitleri bakımından karşılaştırılmaktadır.

Yazı, “Yapısına Göre Cümleler”, “Yüklem Türüne Göre Cümleler”, “Yüklem Yerine Göre Cümleler” ve “Anlamına Göre Cümleler” olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır.

İki lehçenin cümle yapılarında karşımıza çıkan farklılıklar, yöntem ve sınıflandırma ile ilgilidir. Yapıyla ilgili değildir.

Dört bölümde karşılaştırılan yapılar arasındaki benzerlikler ise, Türk dilinin cümle yapısındaki sağlamlığı ortaya koymaktadır.

ANAHTAR KELİMELER

Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi, Cümle Çeşitleri.

RESEARCH ABOUT SENTENCES ARE COMPARED THAT IN TURKEY TURKISH AND KAZAKS TURKISH FROM THE POINT OF VARIETY VIEW

ABSTRACT

In this article, sentences are compared that in Turkey Turkish and Kazaks Turkish from the point of variety view.

This article contains four kinds of sentences comparison which in respect of structure, meaning, variety of predicate and place of predicate.

There are some differences that concerned with classify and method between this two Turkish dialects. It isn't about structure.

It shows strength in Turkish sentences structure what similarity between varieties of sentence in four parts.

KEY WORDS

Turkey Turkish, Kazaks Turkish, Kinds of Sentences.

* Yard. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Son yüzyılda önem kazanan Türk dili ve lehçeleri üzerindeki çalışmaların bir bölümü dil incelemeleri ve karşılaştırmaları; diğer bölümü ise lehçelere ait edebî eserler üzerindeki dil ve üslup çalışmalarıdır. Şimdilik sadece lehçeler arasında yapılan karşılaştırma çalışmaları ışığında, ileriki yıllarda Türkçeyi bir bütün olarak ele alıp çeşitli yönleriyle değerlendirecek karşılaştırma ve incelemeye dayalı eserlerin sayısı da artacaktır.

Bu yazımızda, Kuzey Türkçesinin içinde yer alan Kazak Türkçesi ile Batı (Oğuz) Türkçesinin bir kolu olan Türkiye Türkçesinin cümleleri çeşitleri bakımından ele alınacak, karşılaştırmalar yapılarak benzer ve farklı yönleri tesbit edilecektir.

Türk dilinin tarihî dönemleri ile ilgili gramer çalışmaları yanında günümüz lehçeleri ile ilgili ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi, anlam bilgisi vb. alanlarında karşılaştırmalı çalışmaların yapılması, Türk dili gramerinin bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmesinde büyük önem arz etmektedir.

Bir bütün halinde Kazak Türkçesinin sentaksı üzerinde yapılacak çalışma hacimce geniş olacağı için konu, “cümle çeşitleri” üzerinde bir karşılaştırma çalışması şeklinde sınırlandırılmıştır.

Cümle kavramı, cümlenin sınıflandırılması, cümle unsurlarının karşılaştırılması vb. konular, bu yazıda yer almamaktadır.

Türkiye gramerciliğinde “cümle” ve “kelime grupları” konusunda farklı yaklaşımlar olduğu, birbirinden farklı terimlerin kullanıldığı hepimizce malum. Bu yüzden, farklı terim kullanışları ve sınıflandırma çalışmalarına gerektiğçe değinilecektir.

Cümle çeşitlerinin karşılaştırılması konusunda Prof. Dr. Leylâ KARAHAN’ın “Türkçede Söz Dizimi, Ankara, 1991” adlı eserindeki yöntem ve yaklaşımlar esas alınacaktır. Dolayısıyla bu eserdeki ana başlıklar altında önce Türkiye Türkçesindeki açıklamalara, daha sonra Kazak Türkçesindeki açıklamalara ve Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesinden tesbit edilmiş örneklere yer verilecektir. Türkiye

Türkçesinden seçilmiş örnekler sayfa sayısını arttırmaması için sınırlı tutulacaktır. Değerlendirmeler her ana bölümün sonuna yerleştirilecektir.

CÜMLE ÇEŞİTLERİ BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMA

I. YAPISINA GÖRE CÜMLELER:

Cümleleri, yapısına göre dört başlık altında ele alacağız: Basit, Birleşik, Bağlı ve Sıralı Cümleler.

1. Basit Cümle:

Türkiye Gramerciliğine göre, yapısında isim veya fiil cinsinden tek yüklem yani tek yargı bulunan cümle, basit cümledir. Cümledeki unsurların sayısı, uzunluğu önemli değildir. Önemli olan tek yargı bildiren tek yüklem olmasıdır.

Bu açıdan yaklaşıldığında, yapısında isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil ekleriyle kurulan bir kelime veya kelime grubu bulunan cümleler de, tam bir yargı bildirmedikleri için birer basit cümledir.

Türkiye'deki dilciler bu konuda farklı yaklaşımlara sahiptir. K. BİLGEĞİL, H. DİZDAROĞLU, V. HATİPOĞLU, T.N.GENCAN; bu tip cümleleri birleşik cümleler içerisinde değerlendirip "Girişik Cümle" adını vermektedirler. T. BANGUOĞLU da bu tür cümleleri birleşik cümleler içinde değerlendirir. Diğer araştırmacılar farklı olarak "Karmaşık Birleşik Cümle" terimini kullanır. M. ERGİN, L. KARAHAN, bu tip cümleleri basit cümle olarak kabul etmektedirler. Bizim yaklaşımımız da bu doğrultudadır.

Türkiye gramerciliğinde M. ERGİN, K. BİLGEĞİL, L. KARAHAN'ın kullandığı "basit cümle" terimi yanında, "yalın tümce" (V. HATİPOĞLU), "yalınç tümce" (T.N. GENCAN) vb. terimler de kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinden Basit Cümle Örnekleri:

*Ben artık yatağıma **uzanmışım**. (BA)*

*Zaten babadan yetim klan küçük Hasan, anası da ölünce, uzak akrabaları ve konu komşusunun yardımıyla halasının yanına, Filistin'in en ücrâ bir kasabasına **gönderiliyordu**. (E)*

Kazakistan gramerciliğinde, basit cümle kavramı için “**cay söylem**” terimi kullanılmaktadır. Ülkemizdeki gibi bir terim kargaşası mevcut olmadığı için Kazakistan dilcileri basit cümle kavramı için bu terimi kullanmaktadır.

Kazak dilcilerine göre; “tek yüklemi olan, belli bir düşünceyi ifade eden yani yargı bildiren, gramer ve tonlama açısından bütünlük oluşturan sentaktik birliklere “cay söylem” denir.¹

Kazakistan gramerciliğinde cay söylemler, kuruluş farklılıklarına göre sınıflandırılırlar:

“1. *Calañ Söylem* (Yalın cümle): Yapısında yüklem ve özne dışında yardımcı unsurları bulunmayan cümledir. Örnek: “Partizandar uyıqtap ketti.” (QT, 123)

2. *Cayılma Söylem* (Birkaç unsurlu cümle): Yapısında yüklem ve özne dışında yardımcı unsurları da bulunan cümledir. Örnek: “Därkenbaydan Bazaralınıñ bügingi cayın surap edi.” (*Derkenbay’a Bazaralı’nın bugünkü durumunu sormuştu.*)(QT, 124)

3. *Caqtı Söylem* (Özneli cümle): “Sen caqsı azamat bolasıñ.” (*Sen iyi bir yiğit olacaksın.*) (QT,120) // “Er bolıp ercetesıñ, qarağım.” (*Yiğit olarak yetişesin, gözümün nuru.*)(QT,120)

4. *Caqsız Söylem* (Öznesiz cümle): “Bizdiñ aşıq söylesüwimiz kerek.” (*Bizim açık konuşmamız gerek.*) (QT, 122) // “Oğan tañdanuwğa bolmaydı.” (*Onun için seçmek olmaz.*)(QT, 122)

5. *Belgisiz Caqtı cäne Calpılama Söylem* (Öznesi belirsiz ve ortak özneli cümle): “Arıñ castan saqta.” (*Namusunu gençlikten itibaren koru*) (QT, 121)

6. *Tolımdı Söylem* (Tam cümle): Unsurları tam olan cümledir. Örnek: “Cer artqan traktorlar gürili alıstan qulaqqa salınadı.” (*Toprak yükleyen traktörlerin gürültüsü uzaktan duyuluyor.*) (QT, 125)

7. *Tolımsız Söylem* : Kesik cümle veya temel olan ve olmayan unsurlarından biri düşmüş cümledir. “-Al, ulım, sen qaydansıñ? –(Kim?)

¹ Mäwlen BALAQAYEV, Talğat SAYRAMBAYEV; Qazirgi Qazaq Tili, Almatı, 1997, s.99; S. AMANCOLOV, A.ÄBİLQAYEV, Qazaq Tili-Sintaksis, Almatı,1991, s.119-120; Ä.N. NURMAHANOVA, Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası, Almatı, 1971, s.154-157.

Qazaqstannan, Almatıdan.” (-Oğlum, sen nerelisin? –(Kim?) Kazakistan’dan, Almaata’dan.) (QT, 125)

8. *Atawlı Söylem* (Durum anlatan cümle): Bunlar Türkiye Türkçesindeki kesik cümleye daha çok benzemektedir. Örnek: “Cazıq dala. Tün ortalağan şaq.” (*Dümdüz bozkır. Gece yarısı.*)(QT, 126)²

Kazakistan gramerciliğinin, Türkiye gramerciliğinden ayrıldığı noktalardan biri, cümle unsurlarının (söylem müşeleri), basit cümle (cay söylem) başlığı altında ele alınmasıdır.

Yapısında isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fillerin yer aldığı cümleler, Kazakistan gramerciliğinde “birleşik cümle” (qurmalas söylem) olarak kabul edilmektedir.

Kazak Türkçesinden Basit Cümle Örnekleri:

“Awıl sırtınan at dübiri **estildi.**” (TTSG,174) (*Köyün dışından at sesi duyuldu.*)

“Därkembay bastağan cataq biyil emes, cılda Äzimbaydı **ıza qılatın.**” (QQT-C,233)

(*Derkembay’ın götürdüğü yatak bu yıl değil, her yıl Azimbay’ı sinirlendirir.*)

“Cañadan üş cüz cumısker **alamın.**” (QQT-C,255) (*Yeniden üç yüz işçi alıyorum.*)

“1936 cılı Taldıqorğan oblısında **tuwğan.**” (B,153) (*1936 yılında Taldıqorğan ilinde doğmuş.*)

“Biyil bul ölkeniñ suwı da **mol edi.**” (MÄ,109) (*Bu yıl bu memleketin suyu da boldu.*)

“Mañdayında tük **coq.**” (ŞS,75) (*Kafasında saç yok.*)

“Sultan caylawdı eki kün **araladı.**”(QT, 119) (*Sultan, iki gün yaylada dolaştı.*)

2. Birleşik Cümle :

Yapısında birden fazla yüklem bulunan, bir ana cümle ve onun anlamını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümleden kurulan cümleye “**birleşik cümle**” denir. Türk dilinin cümle yapısına göre ana cümle sonda, yardımcı cümleler başta bulunur.

² Mäwlen BALAQAYEV vd., a.g.e., s. 220-228; S. AMANCOLOV, vd., a.g.e., s.120-128; Ä. N. Nurmahanova, a.g.e., s.197-203.

Bu tarz cümleler, Türkiye Türkçesi üzerinde çalışan dilcilerden bir çoğu tarafından birleşik cümle olarak kabul edilmektedir. Yapısında isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiillerle oluşturulmuş kelime grupları bulunan cümleler, ayrı bir yargı bildirmediği için M. ERGİN, H. ZÜLFİKAR, L. KARAHAN ve M. KARAÖRS tarafından basit cümle olarak kabul edilmektedir. Bu tür cümleleri aynı görüşten hareketle biz de basit cümle olarak ele alacağız.

Türkiye gramerciliğindeki ortak terim problemi bu konuda da karşımıza çıkmaktadır. “Birleşik cümle” terimi M. ERGİN, T. BANGUOĞLU, A. TOPALOĞLU, L. KARAHAN tarafından kullanılırken, T. N. GENCAN, V. HATIPOĞLU, H. DİZDAROĞLU “birleşik tümce”yi; “ana cümle” terimi M. ERGİN, A. TOPALOĞLU, L. KARAHAN tarafından tercih edilirken, T. N. GENCAN “temel önerme”, T. BANGUOĞLU “baş cümle”, H. DİZDAROĞLU, V. HATIPOĞLU, T.N. GENCAN “temel tümce”yi; “yardımcı cümle” terimi, M. ERGİN, A. TOPALOĞLU, H. DİZDAROĞLU, L. KARAHAN tarafından kullanılırken, H. EDİSKUN “yan cümlecik (bağımlı cümlecik)”, T.N. GENCAN “yan önerme”, T. BANGUOĞLU “ikinci cümle” terimlerini kullanmaktadırlar.

M. ERGİN, Türkiye Türkçesinde “Şartlı Birleşik Cümle, İç İçe Birleşik Cümle ve Ki’li Birleşik Cümle”³ olmak üzere üç tip birleşik cümle olduğunu söyler. L. KARAHAN ise, iki tip birleşik cümleden söz eder: “Şartlı Birleşik Cümle, İç İçe Birleşik Cümle.”⁴ Diğerlerini farklı gruplar olarak ele alır.

Kazakistan gramerciliğinde birleşik cümle kavramı “**qurmalas söylem**” terimiyle karşılanmaktadır.

Kazakistan gramerciliğinde en az iki veya daha fazla cümleden oluşan, birleşik fikirleri bildiren cümlelere “qurmalas söylem”

³ Muharrem ERGİN, Türk Dili, İstanbul, 1986, s.412-416.

⁴ Leyla KARAHAN, Türkçede Söz Dizimi, Ankara, 1991, s. 60-62.

denmektedir.⁵ Bu tip cümlelerde şekilce ve anlamca birleşmiş iki bayandawış (yüklem) vardır ve bu yüklemeler ayrı yargı bildirmektedirler.

Kazak dilcileri birleşik cümle konusunu üç ana başlıkta ele almaktadırlar:

“A. Sabaqtas Qurmalas Söylem

1. Şartlı Bağınıñqılı Sabaqtas Söylem (Şartlı Birleşik Cümle)
2. Qarsılıqtı Bağınıñqılı Sabaqtas Söylem (Karşılık Bildiren Birleşik Cümle)
3. Mezgil Bağınıñqılı Sabaqtas Söylem (Zaman Yan Cümleli Birleşik Cümle)
4. Amal Bağınıñqılı Sabaqtas Söylem (Tarz Yan Cümleli Birleşik Cümle)
5. Sebep Bağınıñqılı Sabaqtas Söylem (Sebep Yan Cümleli Birleşik Cümle)
6. Maqsat Bağınıñqılı Sabaqtas Söylem (Amaç Yan Cümleli Birleşik Cümle)
7. Tüsindirmeli Sabaqtas Söylem (Açıklayıcı Birleşik Cümle)
8. İnğaylas Sabaqtas Söylem (Süreklilik Bildiren Birleşik Cümle)
- 9.

B. Salalas Qurmalas Söylem

1. Calğawlıqtı Salalas Qurmalas Söylem (Bağlı Cümle)
 - a. Mezgildes Mändi Salalas (Zamandaş anlamlı birleşik cümle)
 - b. Qarsılıq Mändi Salalas (Zıtlık ifade eden birleşik cümle)
 - c. Sebeptes Mändi Salalas (Sebeptes anlamlı birleşik cümle)
 - ç. Calğawlı Salalas (Bağlama edatlarıyla kurulan birleşik cümle)
 - d. Kezektet Salalas (Aynı andalık bildiren birleşik cümle)
2. Calğawlıqsız Salalas Qurmalas Söylem (Sıralı Cümle)

⁵ Mäwlen BALAQAYEV, vd., a.g.e., s.230-234; Ğ.QALİYEV, N. ORALBAYEVA, B. QASIMOVA, B. ŞALABAYEV, O TÖLEGENOV; Qazirgi Zaman Qazaq Tili, Almatı, 1997, s.287; Ä. N. NURMAHANOVA, a.g.e., s. 205-208.

C. Aralas Qurmalas Söylem (Girişik veya Karmaşik Birleşik Cümle)”⁶

“Aralas Qurmalas Söylem” bazı Kazak gramerlerinde yer almamaktadır. Bu tür cümleler, farklı yapıdaki en az iki veya daha fazla cümlenin bir araya gelmesiyle oluşmuş birleşik cümlelerdir. Bu cümleler, iç içe girmiş bir yapı arz ederler.

Kazakistan gramerciliğinde, “İç İçe Birleşik Cümle” kavramı, birleşik cümle konusu içinde değerlendirilmez. “**Bögde Söz**” (Alıntı cümle) adı altında ayrı bir konu olarak ele alınır.⁷

Şartlı Birleşik Cümle :

Türkiye gramerciliğinde, anlamı şart cümlesi ile tamamlanan cümleye “şartlı birleşik cümle” denir. Yüklem bildirdiği yargıyı bir şarta bağlayan yan cümle, ana cümleyi zaman, şart, sebep ve benzetme anlamlarıyla tamamlayan şart cümlesidir. Şart cümlesi, ana cümleye genellikle zarf göreviyle bağlanır. Ana cümlenin başında veya içinde yer alır.

Türkiye Türkçesinden Şartlı Birleşik Cümle Örnekleri:

Eğer bu iki yavru olmasaydı o güzel ve kederli dul, erkeğini bu büyük imtihan karşısında yalnız bırakmazdı. (KDY)

Normal bir insan hangi milletin tebiyesini almışsa, ancak onun mefkûresine çalışabilir. (TE)

Şartlı birleşik cümle kavramı Kazakistan gramerciliğinde “Sabaqtas Qurmalas Söylem” ana grubunun alt bölümü şeklinde “şartlı bağımlı sabaqtas söylem” terimiyle yer almaktadır. Bu tür cümlelerde basıñqı (ana cümle) ile bağımlı (yan cümle)yi oluşturan basit cümlelerden biri diğerine bağımlıdır.⁸ Yan cümleler önce, ana cümleler sonra gelir. Yan cümleyle ana cümle arasındaki anlam ilgisi ve bütünlüğü şartlandırmayla sağlanır.

⁶ M. BALAQAYEV, vd., a.g.e., s.230-234; Ä. N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.208-231; Ğ. QALİYEV, vd., a.g.e., s. 290-318.

⁷ Ğ. QALİYEV, vd., a.g.e.,s. 318-324; Ä. N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.233-241.

⁸ Ä. N. NURMAHANOVA, a.g.e., s. 222-223; Ğ. QALİYEV, vd., a.g.e.,s.298-304.

Kazak Türkçesinden şartlı birleşik cümle örnekleri:

“**Meyirhan sözün uqpaq bolıp tıñdasa da**, eş nârse uğa almadı.”
(MÄ,103)

(Meyirhan konuşmayı anlıyormuş gibi dinlese de, bir şey anlamadı.)

“**-Tostağanmen bolsa da** suw äkeliñderşi birewiñ!” (B, 149)

(-Biriniz bardakla da olsa su getirsenize!)

“**Qolında aqşañ, öriste malıñ bolmasa**, sen kisi emessiñ.”
(20.Ğ,12)

(Elinde paran, yaylada malın yoksa, sen insan değilsin.)

“**Meniñ balam coq bolsa da**, ağayınım bar.”(MÄ,119)

(Benim yavrum olmasa da akrabalarım var.)

“...**Curt seni sıylasa**, sen onı sıylawıñ kerek.” (QQT-C,300)

(...Halk sana hürmet ediyorsa senin de ona hürmet etmen gerek.)

“**Cigit qarlı boranda, beymezgil şaqta böten awılğa kelse de**, küñgirt colawşıday emes, aşıq-carqın, caqsı dos cüzimen keldi.” (QQT-C, 222)

(Yiğit karlı fırtınada, zamansız bir anda yabancı köye gelse de, karanlık bir yolcu gibi değil, açık, aydınlık dost yüzüyle geldi.)

İç İçe Birleşik Cümle :

Bir cümlenin herhangi bir görevle, ana cümlenin bir unsuru veya o unsurun bir parçası olarak başka bir cümlenin içinde yer aldığı cümlelere “iç içe birleşik cümle” denir. Bu cümlelerde ana cümlenin yüklemi genellikle “de-, san-, bil-, zannet-, gör-, düşün-, farzet-“ fiillerinin çekimli şekilleridir. Ana cümle, Türkçenin cümle yapısına uygun olarak sonda bulunur.

Türkiye gramerciliğinde üzerinde fazla durulmamış bu cümle tipi için H. DİZDAROĞLU “kaynaşık cümle” terimini kullanmaktadır.

Türkiye Türkçesinden İç İçe Birleşik Cümle Örnekleri:

Kazan: “-Dileğin bu mudur?” dedi. (DK)

Nizam Dede'yle selâmlaştıktan sonra: “-İşte atı getirdim.” dedi. (HG)

İç içe birleşik cümle kavramı Kazakistan gramerciliğinde birleşik cümleler içinde değil; “Bögde Söz” (Alıntı Cümle) başlığı altında incelenmiştir.

“Bögde Söz” teriminin alıntı cümle anlamında kullanıldığından yola çıkılır ve iç içe birleşik cümlelerde de bu yapının kullanıldığı düşünülrse, kavramları birbirine yakın olarak kabul etmek mümkün olacaktır.

“Bögde Söz” yazarın başka bir kişiden aynen aldığı cümle veya bu cümleyi kendi cümlesi içinde kullanarak yaptığı alıntıya denir. Yapılan alıntı hiç değiştirilmeden, gramer yapısı da korunarak kendi cümlemiz içinde yer alıyorsa buna “Töl Söz (veya avtor sözi)” denir. Eğer alıntı, yapıldığı yazının fikrî mazmunu değiştirilmeden gramer yapısı değiştirilerek kendi cümlemiz içinde kullanılıyorsa “Tölew Söz” adını alır.⁹

Kazak Türkçesinden İç İçe Birleşik Cümle Örnekleri:

“-**Qarında ötken küni men sizdi şoşıtqan bolsam kerek. Keşire körinüz,-dedi.**”(Töl Söz) (TTSG,234) (“-Kardeş, geçen gece herhalde sizi korkutmuş olmalıyım. Affedersiniz.” dedi.)

“-**Al, qalay, ne cañalıñın bar?...-dedi** Semenov birdeme kütkeney.” (Töl Söz) (QQT-C,231) (*Semenov bir şey bekler gibi: “-Nasıl, ne yeniliğın var?” dedi.*)

“-**Tilimizde neşe ärip bar?-degen** suraqpen bastadı ol bügingi sabağın.” (Töl Söz) (B,176) (*O, bu günki dersine: “Dilimizde kaç tane harf var?” sorusuyla başladı.*)

“**Äli bul öñirde kök şaban tebindep kele catır, qıs ızğarı äli tügel ayığıp bolğan coq,-** dep äñgime qıp otırdı. Osı kezde üyden Saliyqa şığıp, qonaqtarğa “**As pisti.**” –dedi.) (Töl Söz) (TTSG,239-240)

(*Hâlâ bu civarda gök otlar yavaş yavaş çıkıyor, kış ayazı hâlâ tamamen geçmedi” diye anlatıyor. Bu sırada evden çıkan Saliyqa, misafirlere “Yemek hazır.” dedi.*)

“**Äli bul öñirde köktiñ şaban tebindep kele catqanın, qıs ızğarınıñ äli tügel ayığıp bolmağanın** äñgime qıp otırdı. Osı kezde üyden Saliyqa şığıp, qonaqtarğa **as piskendigin** ayttı.) (Tölew Söz) (TTSG,239-240)

(*Hâlâ bu civarda gök otların yavaş yavaş çıktığını, kış ayazının hâlâ tamamen geçmediğini anlattı. Bu sırada evden çıkan Saliyqa, misafirlere yemeğın hazır olduğunu söyledi.*)

⁹ Ä. N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.233-241; Ğ. QALİYEV, vd., a.g.e.,s.318-322.

“Balası oylağanday tez köşe almaytının bildirdi.” (Tölew Söz) (QQT-C, 318)

(Evladının düşündüğü kadar çabuk göçemeyeceğini söyledi.)

“Aqın Ğafuw Qayırbekov şeşen ädebiyet qawımında balalar canlarınıñ qalamgerlerin mensinbew çağdayları bar ekenin ayttı.” (Tölew Söz) (TTSG,241)

(Ozan Ğafuw Qayırbekov, usta edebiyatçılar topluluğunda, çocuk türleri yazarlarını beğenmeme gibi bir hal olduğunu söyledi.)

“Tölew Söz” grubunda verilen unsurlar, Türkiye Türkçesinde cümlelerin nesnesi olarak görev yapmakta ve ayrı bir cümle olarak değerlendirilmemektedir.

•

3. Bağlı Cümle

Türkiye gramerciliğinde “ki” veya diğer bağlama edatlarıyla bağlanmış cümleler topluluğuna “bağlı cümle” denir. Bu birbirinden bağımsız, tek başına yargı bildiren cümlelerden biri ana cümle, diğeri yardımcı cümledir.

Türkiye’deki dilciler, bağlı cümle için şu terimleri kullanmaktadırlar: T. BANGUOĞLU, “bağlam cümlesi”; T. N. GENCAN “bağlı önermeler”, H. EDİSKUN, K. BİLGEGİL, L. KARAHAN “bağlı cümle”. M. ERGİN, bu tip cümleleri birleşik cümleler içinde değerlendirir, sadece ki’li cümleleri “ki’li birleşik cümle” başlığıyla ayırır.¹⁰ K. BİLGEGİL, “bağlı cümle” terimini kullanır, fakat bu cümlelerin gerçekte birer sıralı cümle olduğunu belirtir.¹¹ Dilcilerimiz tarafından bir çok farklı sınıflandırmasının da yapıldığı bağlı cümleler konusunu L. KARAHAN’ın sınıflandırması doğrultusunda, bu tip bağlı cümleleri “a. Ki’li Bağlı Cümleler; b. Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümleler”¹² şeklinde değerlendireceğiz.

Bağlı cümle kavramı, Kazakistan gramerciliğinde “Qurmalas Söylem” (Birleşik Cümle)lerin “Salalas Qurmalas Söylem” (Bağlı ve Sıralı Cümleler) başlığı altında ele alınmaktadır.

¹⁰ Muharrem ERGİN, a.g.e., s.412-416.

¹¹ Kaya BİLGEGİL, Türkçe Dilbilgisi, İstanbul, 1982, s.90-94.

¹² Leylâ KARAHAN, a.g.e., s.62-65.

“Salalas Qurmalas Söylemler” iki gruba ayrılır:

1. Calğawlıqtı Salalas Qurmalas Söylem (Bağlı Cümle)
2. Calğawlıqsız Salalas Qurmalas Söylem (Sıralı Cümle)¹³

Görüldüğü gibi Kazakistan gramerciliğinde, sıralı ve bağlı cümleler aynı başlık altında ele alınmaktadır. Türkiye gramerciliğinde iki ayrı grup olarak ele alınan bu konu Kazak dilcileri tarafından aynı tarz cümleler olarak değerlendirilmekte ve tek ana başlık altında ele alınmaktadır.

“Calğawlıqsız Salalas Qurmalas Söylemler” Türkiye Türkçesindeki “sıralı cümle” tipinin karşılığı olduğu için bu konuyu sıralı cümleler konusunda ele alacağız.

“Calğawlıqtı Salalas Qurmalas Söylemler”, Kazakistan gramerciliğinde şu şekilde tanımlanmaktadır: “Bağlama edatlarıyla bağlanmış basit cümlelerden oluşan birleşik cümlelerdir.”¹⁴ Bu tür bağlı cümleler bağlama edatlarının cümleye kattığı anlama bakılarak şu gruplara ayrılırlar:

- a. Mezgildes mändi salalas (Zamandaş anlamlı bağlı cümle)
 - b. Qarsılıq mändi salalas (Zıtlık bildiren bağlı cümle)
 - c. Sebeptes mändi salalas (Sebep bildiren bağlı cümle)
 - ç. Calğawlı salalas (Bağlama edatlı bağlı cümle)
 - d. Kezektess salalas (Aynı andalık bildiren bağlı cümle)¹⁵
- Kazak Türkçesinde “ki’li bağlı cümle” kullanılmamaktadır.

Türkiye gramerciliğinde “ve, veya, da, fakat, ama, lâkin, halbuki, meğer, ya...ya...”vb. edatlarıyla birbirine bağlanmış cümleler topluluğundan oluşan bağlı cümleler, “Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümleler” grubunu oluşturmaktadır.

Her biri bağımsız birer cümle olan ve bu cümleler arasındaki anlam ilişkisini sağlamlaştıran bağlama edatlarıdır.

¹³ Ä.N. NURMAHANOVA, a.g.e., s. 212-217; Ğ. QALİYEV, vd., a.g.e., s.290-298.

¹⁴ Ä.N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.213.

¹⁵ Ä.N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.212.

Bağlı cümlelerin bazılarında yüklemelerin kip ve şahısları aynı iken bazılarında farklıdır. Yine bazı bağlı cümlelerde ortak bir veya birkaç unsur bulunmaktayken, bazılarında hiçbir ortak unsur yer almamaktadır.

Türkiye Türkçesinden Bağlı Cümle Örnekleri.:

*Ucuz oturuyordu **ama**, evini de gül gibi tutuyordu. (EOY)*

*Döndü **ve** sıkı sıkı bir daha boynuma sarıldı. (BA)*

***Ne** düzeni belli **ne** yazanı. (TD)*

Kazakistan gramerciliğinde bu tür bağlı cümlelerde “câne (ve), biraq (fakat), da (da,de), bolsa (ise), sondıqtan (bu sebeple), alayda (oysa vb.)” bağlama edatları kullanılmaktadır.

Kazak Türkçesindeki Bağlı Cümle Örnekleri:

“Qazir ol saqalın da qırğan, kiyimin de özgertken, **sondıqtan** keskin-keypi de özgergen.” (QQT-C,294)

(Şimdi o sakalını da kazımış, giyimini de değiştirmiş, bu sebeple görünüşü de değişmiş.)

“Olardıñ sözlerinde boyaw az boladı, **biraq** tıñdawşını eriksiz erte cöneledi.” (QQT-C,294)

(Onların sözlerinde süs azdır, fakat dinleyiciyi bağımlı bir geçmişe yöneltir.)

“Böltiriktiñ aytısları mol boluwı da mümkün, **alayda** bizge cetkeni Mayköt aqınmen söz sayısına tüskeni, Cambılmen qaqtığısı ğana.” (20 Ğ,9)

(Böltirik'in atışmalarının bol olması mümkün, oysa bize ulaşanları sadece ozan Mayköt ile söz düelloları ve Cambıl ile atışmaları.)

“**Birese** bir adım ozıp ketedi, **birese** keyin qalıp qoyadı.” (QQT-C,296)

(Bazen bir adım geçip gidiyor, bazen geri kalıyor.)

“-Sonda **ya** cüregim ceñer, **ya** bileğim ceñer.”(QQT-C,297)

(-O zaman ya yüreğim yener, ya bileğim yener.)

“Söz ben qılıq suwıq köñildi cılıtadı, **nemese** cılı köñildi suwıtadı.” (QQT-C,290)

(Söz ile huy, ya soğuk gönlü ısıtır veya sıcak gönlü soğutur.)

4. Sıralı Cümle

Tek başına yargı bildiren, birbirinden ayrı yapı ve anlam bakımından farklı niteliklere sahip olabilen iki veya daha fazla cümlelerin bir anlam bütünlüğü içinde sıralanmasıyla meydana gelen cümleler topluluğudur. Sıralı cümleler birbirinden virgül veya noktalı virgülle

ayrılır. Cümleler arasındaki anlam ilişkisi, ortak cümle unsurları, ortak kip ve şahıs ekleriyle pekiştirilir.

Basit, birleşik ve bağlı cümleler art arda gelerek sıralı cümleler oluşturabilir. Bu tip cümleler incelenirken tek tek ele alınırlar.

“Sıralı Cümle” terimi, K. BİLGEĞİL ve L. KARAHAN tarafından kullanılırken, H. DİZDAROĞLU “sıralı tümce”, H. EDİSKUN “sıra cümleler”, T.N. GENCAN “sıra önermeler”, T. BANGUOĞLU “bağlam cümlesi” terimlerini kullanmışlardır.

Türkiye Türkçesinden Sıralı Cümle Örnekleri:

*İnsanlar **susar**, atlar **susar**, rüzgârlar **susar**, dünya **susardı!**. (AO)*

*Her şeyi evvelâ kendi nefsinde **muhakeme eder**; her hükmü, her kararı vermezden evvel bir kere kendi vicdanından **geçirirdi**. (KN)*

Sıralı cümle kavramı, Kazakistan gramerciliğinde birleşik cümle (Qurmalas Söylem)nin alt grubu olarak ele alınan “Salalas Qurmalas Söylem”in iki alt başlığından biridir ve “Calğawlıqsız Salalas Qurmalas Söylem” terimiyle adlandırılır.

Kazak gramerleri, bu cümle tipiyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedirler: “Bu tür birleşik cümleler, basit cümlelerin anlamca birbirini takip etmesi, tonlama, ortak bir kelime veya unsurun olması, öznenin ortak olması, belli bir kelimenin her kısımda tekrarlanması, birinci cümledeki bir kelimenin zamir şeklinde diğer cümlede tekrarlanması, cümlenin yüklemi görevindeki fiillerin şahıs ve zaman bakımından uygunluğu vasıtasıyla bağlanırlar.”¹⁶

Kazak Türkçesinden Sıralı Cümle Örnekleri:

*“...Cılcıqda öre **coq**, malda til **coq**.” (QQT-C,232) (...Atta bilgi yok, malda dil yok.)*

“Olar eki cüz seksen, biz cüz cıyırmamız.” (QQT-C,250)

*“Erteñine tüste cat iyis **şıqtı**, alıstan äldeqanday dabırılağan dawıstar estilip, **caqındap kele cattu**.” (MÄ,58)*

(Ertesi gün öğle vakti düşmanın kokusu çıktı, uzaktan ne olduğu belli olmayan sesler işitildi, bunlar gittikçe yaklaştı.)

¹⁶ Ä.N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.215; Ğ. QALIYEV, vd., a.g.e., s.233.

“Olardıñ köbine tñn erekşelikter –Şıǵıstıñ klassikalıq ädebiyetinen ülgı alıp, onı **nasiyhattaw boldı**, “nazira” dästürimen özderi de oǵan eliktep şıǵarmalar cazıp, ädebiyetter baylanısına, qazaq söz öneriniñ kökciyegi keñeyüwine **qızmet etti.**” (20.Ǵ,6)

(Onların çoǵu için geçerli farklılıklar, Doǵu'nun klasik edebiyatını örnek alıp, onu nasihat eder oldu, “nazire” geleneǵıyla kendileri de ona heveslenerek eserler yazıp, edebiyatlar arası ilişkilere, Kazak söz hünерinin bakış açısının genişlemesine hizmet etti.)

“Qarǵa **qarq etti** - irimşik cerge **salp etti.**” (QQT-C, 295)

(Karga gak dedi, peynir yere düştü.)

Yapısına Göre Cümleler Konusunda Değerlendirmeler:

1. a. Her iki lehçede de “basit cümle” kavramı yer almaktadır.(T.T.: basit cümle; K.T.:Cay Söylem)

b. Türkiye gramerciliğinde cümle konusunda değil de kelime grupları içerisinde değerlendirilen bazı konularla cümlenin unsurları konusu, Kazakistan gramerciliğinde “cay söylem” başlığı altında ele alındığı için bu terim, Türkiye gramerciliğindeki terimden daha geniş kapsamlıdır.

c. Basit cümlenin yapısı, her iki lehçede de aynıdır.

ç. İsim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiillerle kurulan kelime gruplarını bünyesinde bulunduran cümleler, Kazakistan gramerciliğinde birleşik cümle olarak kabul edilmektedir. Bizce, Türk dilinin genel söz dizimi açısından ele alındığında bu yapıdaki cümleler ayrı bir yargı bildirmemekte, bu sebeple de ayrı birer cümle oluşturmamaktadır. Yani bu tip cümleler birer basit cümledir.

2. a. Şartlı birleşik cümle yapısı her iki lehçede de aynıdır.

b. Kazak Türkçesinde –sA şart eki doğrudan fiil köküne eklendiği zaman hem şart hem de istek anlamı bildirir. Türkiye Türkçesinde ise, -sA şart eki doğrudan fiil köküne eklendiğinde istek, bir kip ekinden sonra eklendiğinde ise şart anlamı bildirir.

3. a. İç İçe Birleşik Cümle yapısı her iki lehçede de vardır. Fakat bu konu Türkiye gramerciliğinde birleşik cümle konusunda ele alınırken, Kazakistan gramerciliğinde birleşik cümle dışında, alıntı söz (böğde söz) başlığı altında ele alınmaktadır.

b. Türkiye gramerciliğinde bu tür cümlelerin yapısı genellikle “Özne + iç cümle + yüklem” kuruluşundadır. Kazakistan gramerciliğinde,

Türkiye Türkçesindeki bu yapı yanında “bögde söz (iç cümle) + bayandawış (yüklem) + bastawış (özne)” yapısı da sıkça kullanılmaktadır.

c. Yapı ve işlev yönünden ele alınacak olursa, bu tür cümleler her iki lehçede de aynı yapı ve işleve sahiptir.

4. a. Türkiye gramerciliğinde bağılı cümle ile sıralı cümle ayrı cümle tipleri olarak ele alındığı halde, Kazakistan gramerciliğinde her iki cümle tipi aynı alt grubun bölümleri şeklinde sınıflandırılmaktadır.

b. Türkiye Türkçesindeki “ki’li bağılı cümle” tipi, Kazak Türkçesinde kullanılmamaktadır.

c. “Diğer Bağılama Edatlarıyla Kurulan Bağılı Cümleler” iki gramer anlayışında da “bağılı cümle” olarak ele alınmaktadır. Kuruluşları ile işlevleri de aynıdır.

5. a. Sıralı cümlelerin kullanışları ve işlevleri her iki lehçede de aynıdır.

b. Sıralı cümleler, Kazakistan gramerciliğinde Türkiye gramerciliğinden farklı bir şekilde, birleşik cümlenin alt grubunda, bağılı cümle ile aynı başlık altında gösterilmektedir. Bu konu sınıflandırmayla ilgili farklılıkları da ortaya koymaktadır.

II. YÜKLEMİN TÜRÜNE GÖRE CÜMLELER

Türkiye gramerciliğinde yüklemın isim veya fiil olmasına göre iki çeşit cümle vardır:

1. Fiil cümlesi: Yüklemi çekimli bir fiilden veya birleşik bir fiilden meydana gelen cümlelerdir. İş, hareket, oluş; fiil cümleleriyle karşılandığı için fiil cümleleri isim cümlelerine göre daha çok kullanılırlar.

Örnek:

Fakih düşündü. Önüne baktı. (KN)

2. İsim Cümlesi: Yüklemi ek-fiille çekimlenen isim veya isim grubundan oluşan cümlelerdir. İsim cümlelerinde kip eki bulunmazsa bu yüklemler geniş zamanı ifade ederler.

Örnek:

Ben Türkçenin ezeli bir âşkıyım. Hepimiz öyle değil miyiz? (TDİ)

“Kızılma” neresi? (KN)

Kazakistan gramerciliğinde söylem (cümle)lerin bayandawış(yüklem)ın türüne göre gruplandırılması söz konusu değildir.

Bu konu “Çay Söylem Sintaksisi” (Basit Cümle Sentaksı) içinde yer alan “Söylemniñ Turlawlı Müşeleri” “Bayandawıñ” (Cümlelerin Temel Unsurları-Yüklem) bölümünde ele alınmaktadır. Yüklemelerin temel türleri bölümünde yüklem; 1. Etistik bayandawıñtar (Fiil yüklem), 2. Esim bayandawıñtar (İsim yüklem) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.¹⁷

Bu gruplama yüklemelerle ilgili olmakla birlikte dolayısıyla cümleyi de bu açıdan gruplandırmaktadır.

Kazak Türkçesinden Fiil ve İsim Cümlelerine Örnekler:

Etistik Bayandawıñtar (Fiil Yüklem (~Fiil cümlesi)):

“Batañızdı alğalı, aqılıñızdı tındağalı **keldim.**” (ŞS,86)

(*Duanızı almak, nasihatınızı dinlemek için geldim.*)

“1936 cılı Taldıqorğan oblısında **tuwğan.**” (B,153) (1936 yılında Taldıqorğan ilinde doğmuş.)

“Onınşı törtinşiden **ötıp ketti.**” (QQT-C,256) (Onuncu dördüncüyü geçip gitti.)

“Onsız **bolmaydı.**” (B,175) (Onsuz olmaz.)

“Dalağa **şıqtım.**” (QT,57) (Bozkıra çıktım.)

Esım Bayandawıñtar (İsim Yüklem (~İsim cümlesi)):

“Qazır ol üyde kitaphana **bar.**” (QT,58) (Şimdi o evde kütüphane var.)

“Meniñ balam coq bolsa da, ağayınım **bar.**” (MÄ,119)

(*Benim çocuğum yoksa da akrabalarım var.*)

“Qolında aqşañ, öriste malıñ bolmasa, sen **kisi emessiñ.**” (20.Ğ,12)

(*Elinde paran, yaylada malın yoksa, sen adam değilsin.*)

“Cıl ölçemi - **on eki ay.**” (B,37) (Yıl ölçüsü, on iki aydır.)

“Biyıl bul ölkeniñ suwı da **mol edi.**” (MÄ, 109) (Bu yıl bu memleketin suyu da boldu.)

Yüklem Türüne Göre Cümleler Konusunda Değerlendirmeler:

Fiil ve İsim cümlelerinin kullanılışı iki lehçede de aynıdır.

Kazakistan gramerciliğinde cümleyle ilgili böyle bir sınıflama yapılmamıştır. Fakat, yüklem konusunda yapılan sınıflama dolaylı olarak cümleyi de gruplandırmaktadır.

¹⁷ Mäwlen BALAQAYEV, a.g.e., s. 114-133; S. AMANCOLOV, a.g.e., s.57-60; Ä.N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.174-177.

III. YÜKLEMİN YERİNE GÖRE CÜMLELER

Türkiye gramerciliğinde cümleler, yüklemine yerine göre iki gruba ayrılmaktadır:

1. Kurallı (Düz) Cümle : Yüklemi sonda bulunan cümlelerdir. Türkçe cümle yapısının temel özelliği yardımcı unsurdan ana unsura doğru bir sıralanıştır. Bu yapı gereğince yüklem yani yargı, cümlenin sonunda bulunur. Diğer unsurlar, belirtilmek istenen unsura göre yükleme yakın olurlar ve yüklemine öncesinde yer alırlar.

Örnek:

Kimse cevap veremedi. Herkes önüne bakıyordu. (KN)

2. Devrik Cümle : Yüklemi sonda bulunmayan cümlelerdir. Bu tür cümlelere daha çok şiir, konuşma dili ve ata sözlerinde rastlanır. Konuşma dilinin aksettirildiği ve sohbet üslubunun hakim olduğu eserlerde de devrik cümle kullanılmaktadır.

Örnek:

Sakla samanı, gelir zamanı. (Ata sözü)

“Hey mübârek, sen anca, hansaraylının avlularına yaraşırın” diye mırıldandı ihtiyar. (HG)

Bu hayâlde uyur Bursa her gece, / Her şafak onunla uyanır, güler / Gümüş aydınlıkta serviler, güller / Serin hulyasıyla çeşmelerinin. (BZ)

Kazakistan gramerciliğinde cümleler, yüklemine yerine göre bir sınıflandırmaya tâbî tutulmamaktadır. İncelediğimiz örnekler bizi, Kazak Türkçesindeki kullanışların Türkiye Türkçesindeki ile aynı olduğunu sonucuna ulaştırmıştır.

Kazak Türkçesinden Kurallı ve Devrik Cümle Örnekleri:

Kurallı Cümle : Kazak Türkçesinde genellikle kurallı cümle kullanıldığı için tek örnekle yetinilecektir.

“Küni boyğı cüristen siñirim sozılıp, äbden silem katıp şarşappın.” (JAŞ, 105)

(Gün boyu yürümekten sinirlerim bozuldu, iyice yoruldum.)

Devrik Cümle: Daha çok şiir, ata sözü ve konuşma dili örneklerinde karşımıza çıkar. Kazak Türkçesinde iç içe birleşik cümlelerde de sıkça devrik cümle yapısıyla karşılaşmaktayız.

“-Üyge kiriñiz, dedi qızmetker äyel.” (QQT-C,231) (Hizmetkâr kadın: “-Eve giriniz.” dedi.)

“Tostağanmen bolsa da suw **äkeliñdersi** birewiñ!”(B,149)(*Biriniz, bardakla da olsa su getirin!*)

“**Maqtayıq ta, qurmetteyik te** osınday şındıqtıñ dosı bolğan aqındı!” (QQT-C,247)

(*Böyle gerçeğin dostu olan ozanıövelim de hürmet de edelim!*)

“**Apamññ cibergisi kelmey** qıyas tartqanına rencip.” (B,62)

(*Ablamın eziyet çektiğine üzüldüğü için gönderesi gelmiyor.*)

“**Bilimdiden şıqqan söz / Talaptığa bolsın kez**

Nurın, sırn körüwge / Kökireginde **bolsın köz.**” (QT,74)

(*Bilgiliden çıkan söz / İstekliye rast gelsin.*)

(*Nuruyla sırrını görmek için / Gönül gözüne sahip olsun.*)

Her iki lehçede de kurallı ve devrik cümlelerin kullanışları aynıdır.

IV. ANLAMINA GÖRE CÜMLELER

Cümlelerin anlamına göre sınıflandırılmasında Türkiye’deki dilcilerin farklı yaklaşımları olduğu görülmektedir. K. BİLGEGİL, bu gruplamayı “olumlu, olumsuz, haber, inşâ, dilek, soru, emir, umma, korku cümleleri” şeklinde yaparken, T.N. GENCAN “sorulu olumsuz tümce, soru ve yanıt, ünlem tümcesi”; H. DİZDAROĞLU “olumlu, olumsuz, soru, buyruk ve ünlem tümcesi”; L. KARAHAN “olumlu, olumsuz, soru cümleleri” vb. sınıflandırmalar yapmaktadırlar. Bu konuda L. KARAHAN’ın sınıflandırmasını esas alacağız.

1. Olumlu Cümle: Bir cümlede yargının gerçekleştiği anlatılıyorsa, bu tür cümleler olumlu cümledir. Bu tür cümleler, “yapma, yapılma veya olma” bildirirler. Bazı cümleler yapıca olumsuz görünseler de anlamca olumludurlar. Cümlede iki olumsuz unsur bulunursa cümlenin anlamı olumlu olur.

Örnek:

*Hasan’ı bir istasyonda **indirdiler.** (E)*

*Atın ön ayağındaki sekide küçük bir kara leke **vardı.** (HG)*

*Kısrak, kalabalığı **yadırgamış gibiydi.** (HG)*

2. Olumsuz Cümle: Yargının gerçekleşmediği anlatılıyorsa bu tür cümleler olumsuz cümledir. Yüklemeleri “yapmama, yapılmama, olmama” bildirirler. Olumsuzluk anlamını “-mA-” olumsuzluk eki, “değil” edatı, “yok” ismi, soru ekleri, “ne...ne de...” vb. bağlama edatları

verir. Yapı bakımından olumlu bazı cümleler olumsuz anlamlıdır. Soru eki anlamca olumlu bir cümleye olumsuzluk anlamı kazandırabilir.

Örnek:

Ne ağaç vardı, ne dere, ne ev! (E)

Okumu kimsenin yardığı yok. (DK)

Evi görme! (EOY)

Millet, ne ırkî, ne kavmî, ne coğrafi, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. (TE)

Hayâle sığmaz bir at. (HG)

3. Soru Cümlesi: Soru sorma yoluyla bilgi almayı hedefleyen cümlelerdir. Bu tür cümleler anlamca olumlu veya olumsuz olabilir. Cümleye soru anlamı kazandıran unsurlar, soru sıfatları, soru zamirleri, soru zarfları, soru edatları, soru eki “mı, mi” dir.

Örnek:

Orası neresi? (KN)

Hepimiz öyle değil miyiz? (TDİ)

Gidiyor musun? (E)

Hayattan ve bütün istsraplardan nasıl feragat edilir? (KDY)

Kazakistan gramerciliğinde, anlamına göre cümleler iki ayrı başlık altında incelenmektedir:

“Cümleler söyleniş maksatlarına göre dört gruba ayrılırlar:

1. Habarlı Söylem (Haber Cümlesi)
2. Surawlı Söylem (Soru Cümlesi)
3. Buyırtı Söylem (Emir Cümlesi)
4. Lepti Söylem (Ünlem Cümlesi)”¹⁸

“Cümleler, duygu ve düşünceleri olumlu veya olumsuz ifade edişlerine göre de iki gruba ayrılırlar:

1. Bolımdı Söylem (Olumlu Cümle)
2. Bolımsız Söylem (Olumsuz Cümle)”¹⁹

¹⁸ Mäwlen BALAQAYEV, a.g.e., s.15-29; S. AMANCOLOV, a.g.e., s.39-48; Ä. N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.157-171.

¹⁹ Mäwlen BALAQAYEV, a.g.e., s.26-29.

Her birini tek tek ele alalım.

Söyleniş Maksudına Göre Cümleler:

1. Habarlı Söylem (Haber Cümlesi): Bir nesnenin veya bir işin durumunu açıklamak, bildirmek amacıyla söylenen cümlelerdir.²⁰

“Üydiñ işi cılandı.” (QQT,16) (*Evin içi ısındı.*)

“Aspan aşıq. Aynala cımcırt.” (QQT,16) (*Gökyüzü açık. Etraf sessiz.*)

“Biyik tösek, cükayaqtar coq.” (QT,40) (*Büyük yatak, yükükler yok.*)

“Bärin tıǵıp qoysa kerek.” (TTSG,157) (*Hepsini tıktırmış olmalı.*)

“Mektep qorasına da tankiler tola bastadı.” (TTSG,157)

(*Okul bahçesine de tanklar dolmaya başladı.*)

2. Surawlı Söylem (Soru Cümlesi): Bir işin, bir nesnenin bilinmesi için soru sorma yoluyla kurulan cümlelerdir.²¹

“-Nege cöniñdi aytpaysıñ? dedi Qadırbek.” (QQT,17)

(*Kadırbek: “-Niçin durumunu söylemiyorsun?” dedi.*)

“-Käne, öz cöniñdi uqtırşı?” (TTSG, 162) (-Haydi, düşüncen ne, anlat?)

“Ekewiñ küresseñder, qaysıñ cıǵasıñdar?” (QT,41) (*İkiniz güreşseniz hanginiz yıkar?*)

“Onı da öziñ salıp pa ediñ?” (QT,40) (*Onu da kendin mi yerleştirdin?*)

“Men tamak äzirlesem qaytedi?” (QT,41) (*Ben yemek hazırlasam nasıl olur?*)

“Mınaw – sizdiñ oquwşıñız ğoy?” (QT,41) (*Şu, sizin öğrenciniz mi?*)

Soru cümleleri “mA, bA, pA” soru edatları, “kim, ne, qaşan, qaydan, qanday, kimdi” gibi soru zamirleri, “şıǵar, bolar, qaytedi” yardımcı fiillerinin birleşik yüklem yapısına girip soru tonlamasıyla söylenmesi, “ay, ğoy, şe” edatları ve tonlama vasıtasıyla oluşturulur.

3. Buyırqtı Söylem (Emir Cümlesi): Birine bir iş yaptırmak amacıyla söylenen cümlelere, yani yüklemi emir bildiren cümlelere denir.²²

²⁰ Mäwlen BALAQAYEV, a.g.e., s.15-17; S. AMANCOLOV, a.g.e., s.40; Ä. N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.157-161.

²¹ Mäwlen BALAQAYEV, a.g.e., s.17-21; S. AMANCOLOV, a.g.e., s.40-41; Ä. N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.161-164.

²² Mäwlen BALAQAYEV, a.g.e., s.21-23; S. AMANCOLOV, a.g.e., s.42-43; Ä. N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.164-167.

“-Onda cigitti **apar!**- dedi Atiyşa.” (TTSG, 166) (*Atiyşa: “-O zaman yiğidi götür!” dedi.*)

“-Cesirimizdi **beriñder! Qaptañdar!**- dep ayqaylap, atqa torım bastı.” (TTSG,166)

(*-Esirimizi verin! Toplanın!” diye bağırarak ata vurdu.*)

“-Al endi, qulınım, mınanı **oqıp beriñizşi.**” (QT,43)(*-Haydi yavrum, şunu oku.*)

“Altın **alma**, aqıl **al**”(QT,43)

“Bilgenge **süyin**, bilmegenge **küyin.**” (QT,43) (*Bilene sevin, bilmeyene üzül.*)

4. Lepti Söylem (Ünlem Cümlesi): İnsanın heyecan, korku vb. duygularını, düşüncelerini bildiren, yüklemi ünlem olan cümlelerdir.²³

“-Şirkin! Kökşetaş! Şirkin, dünyede sendey de cer bar ma eken!” (TTSG, 171)

(*-Ah, Kökşetaş! Ah, dünyada sen gibi yer var mıymış!*)

“Yapır-ay, uşqır eken mına corğa!”(QT,44) (*Ey pirim ey, uçuyormuş şu yorga at!*)

“Canım-aw, Meyram ba mınaw?!” (QT,45) (*Canım hey, bayram mı bu?!*)

İnsanların duygu ve düşüncelerini ifade edişine göre cümleler:

1. Bolımdı Söylem (Olumlu Cümle): Bayandawışı (yüklem) olumlu olan cümlelerdir.²⁴

“Taymas atına **minip aldı.**”(QQT-C,232) (*Taymas atına bindi.*)

“Maqtanıñqırıp ketkenimdi özüm de **añğardım.**”(QT,46)

(*Övüngeçlik ettiğimi kendim de anladım.*)

“-Cañalıq sol: altın tawıp **keldim!**- dedi.” (QQT-C,231) (*Yenilik şu: Altın buldum!, dedi.*)

“Curttıñ aytuwınşa, bizdiñ awıldağı Nurtazadan şeşen **adam coq.**”(QQT,28)

(*Halkın söylediğine göre, bizim köydeki Nurtaza’dan daha iyi hatip yok. (Nurtaza çok iyi bir hatip))*

“Rossiyada tübi bir caqsılıq **tuwmay qoymaydı.**”(QQT-C,233)

(*Rusya’da kökü aynı olan iyilik doğar.*)

²³ Mäwlen BALAQAYEV, a.g.e., s.24-26; S. AMANCOLOV, a.g.e., s.44-45; Ä. N. NURMAHANOVA, a.g.e., s.167-171.

²⁴ Mäwlen BALAQAYEV, a.g.e., s.26.

“Meniñ anam men Cankıya apaydın bala terbiyelewinde bir uqsastıq **bar**.” (QQT-C,231)

(Benim anam ile Cankıya ananın çocuk terbiye etmesinde bir benzerlik var.)

2. Bolımsız Söylem(Olumsuz Cümle): Bayandawışı (yüklem) olumsuz olan cümledir. Bu olumsuzluk şeklen de anlamca da olabilir.²⁵ Şu ek ve kelimelerle olumsuz cümleler kurulur: “-mA-, -bA-, -pA-“ eki, “emes, coq” kelimeleri, “-sIz” eki, “ekşim, eşteñe(hiçbir şey), eşbir, eşqanday, eşqaydan, eşqaşan, eşqaysı, däneme (hiç, hiçbir şey), tük (hiçbir şey)” kelimeleri.

“Meyirhan bul üyge Maqsut ölgen soñ köp **kelgen coq**.” (MÄ, 107)
(Meyirhan, bu eve Maksut öldükten sonra çok gelmedi.)

“Adamnıñ başı – **qarbiz emes**.” (QT,46) (Adamın başı, karpuz değil.)

“...mandayında tük coq.” (ŞS,75) (...kafasında saç yok.)

“Bıraq olardıñ carıq körüwi **uzaqqa barmadı**.” (20.Ğ,4-5)

(Fakat onların yayın hayatı uzun sürmedi.)

“Ekşim kinälap **körgeñ emes**.” (QQT-C,233) (Kimse suçlu görmedi.(suçlamadı.))

“...odan eşteñe **şıqpaydı**.”(ŞS,78) (...ondan hiçbir şey çıkmaz.)

“Ne özi mert boladı, ne onı **mert qıladı**.”(QQT-c,252)

(Kendi mert değildir, onu da mert olmaya bırakmaz.)

“Şirkin, dünyede sendey de cer **bar ma eken!**” (TTSG, 171)

(Ah, dünyada senin gibi yer var mı ki! (Yok.))

Anlamına Göre Cümleler Konusunda Değerlendirmeler:

Türkiye gramerciliğinde anlamına göre cümleler konusu, dilciler tarafından farklı sınıflandırma ve yaklaşımlarla değerlendirilmektedir.

Kazakistan gramerciliğinde, Türkiye gramerciliğindeki sınıflandırmadan farklı olarak konunun iki ayrı bölümde ele alındığını görmekteyiz. Fakat bu konu daha çok sınıflandırma ve yöntem farklılığından ibarettir. Bu tip cümle yapıları konusunda iki lehçenin birbiriyle aynı yapıyı kullandığı da görülmektedir.

İki lehçede, soru cümlelerinde, soru eklerinin kullanılışı farklılıklar arz etmektedir. Bu, şekilde bir farklılıktır. Türkiye Türkçesinde soru

²⁵ Mäwlen BALAQAYEV, a.g.e., s.26-29.

ekleri “mI” iken, Kazak Türkçesinde “mA, bA, pA”dır. Her iki lehçede de soru ekleri eklendikleri kelimedenden ayrı yazılmaktadır.

SONUÇ

Türk dilinin temel yapısı asıl unsurun sonda yardımcı unsurların başta olmasıdır. Her iki lehçenin cümlelerinde bu yapının korunduğu görülmektedir.

Unsurların cümle içindeki sıralanışları aynıdır. Yüklem genellikle sondadır. Diğer unsurlar belirtilmek istenışlerine göre yükleme yakınlaşmakta, ama bütün diğer unsurlar yüklemden önce yer almaktadır.

Sınıflandırmalarda her iki lehçede de farklı yöntemler kullanılmaktadır. Gramer anlayışlarının farklı olması, dilimizin araştırmacılar tarafından farklı bakış açılarıyla değerlendirmesi sonucunu doğuracağı için bir kazançtır. Ayrıca yöntem ve anlayışların farklı olması, yapının aynı olmasına engel teşkil etmez.

İki lehçenin cümle çeşitleri bakımından karşılaştırılması esasına dayanan bu çalışma, Türk dilinin cümle yapısındaki köklülüğünü ve sağlamlığını bir kere daha bize göstermektedir.

Türk dilinin tarihî gramerinin yazılması, “dilde birlik” ülküsünün gerçekleştirilmesi ve “ortak Türkçe” için yapılacak karşılaştırmalı çalışmalarda bu tarz küçük adımların da önemli olduğu düşüncesindeyiz. İleride yapılacak daha geniş kapsamlı çalışmalar için, bu küçük adımların da kaynak teşkil edeceği ve faydalı olacağı muhakkaktır.

KISALTMALAR

- AO “Ahmet Hikmet MÜFTÜOĞLU, Altın Ordu”, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s.46-52.
B Bastaw – Cülde Ağlan Şığarmalar, Almatı, 1993.
BA “Halide Edip ADIVAR, Bayrağımızın Altında”, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s.70-76.

- BZ “Ahmet Hamdi TANPINAR, Bursa’da Zaman”, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s.207-208.
- DK “Orhan Şâik GÖKYAY, Dede Korkut”tan, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 25-38.
- E “Refik Halid KARAY, Eskici”, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 77-81.
- EOY “Memduh Şevket ESENDAL, Ev Ona Yakıştı”, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 62-69.
- HG “Sevinç ÇOKUM, Hilâl Görününce”, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s.127-130.
- KDY “Yahya Kemâl, Kurduñ Dışısı ve Yavruları”, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 286-288.
- QQT Mäwlen BALAQAYEV – Talğat SAYRAMBAYEV, Qazirgi Qazaq Tili, Almatı, 1997.
- QQT-C Ğ. QALİYEV, N. ORALBAYEVA, B. QASIMOVA, B. ŞALABAYEV, O. TÖLEGENOV, Qazirgi Qazaq Tili (Cattıǵuwlar Cıynaǵı), Almatı, 1997.
- KN “Ömer SEYFETTİN, Kızılelma Neresi?”, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 53-61.
- QT S. AMANCOLOV, A. ÄBİLQAYEV, Qazaq Tili, Almatı, 1991.
- MÄ Ferhat TAMİR, Halil ARICAN, Muhtar Äwezov – Seçilmiş Hikâyeler, Ankara, 1997.
- ŞS Böltirik ÄLMENULI, Şeşendik Sözder, Almatı, 1993.
- TE “Ziya GÖKALP, Türkçülüğün Esasları”ndan, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s. 278-279.
- TDİ “Halit Ziya UŞAKLIGİL, Türk Dili İçin”, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s.275.
- TD “Bedri Rahmi EYÜPOĞLU, Türküler Dolusu”, Güzel Yazılar – Oğuz’dan Bugüne, TDK Yay., Ankara, 1996, s.226-228.
- TTSG Ä. N. NURMAHANOVA, Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası, Almatı, 1971.
- 20.Ğ Qazaqstan Respublikasınıñ Ulttıq Ğılım Akademiyası M. O. Äwezov Atındaǵı Ädebiyet Cäne Öner İnstitutı, 20 Ğasırdıñ Bas Kezindegi Qazaq Ädebiyeti, Almatı, 1994.

KAYNAKÇA

- AHANOV K., AYĞABILOV A., Qazaq Tili, Almatı, 1989.
- AHMETOV Qadirhan, MARANULI Orazbek, NURADILQIZI Zahara, KEMELHANULI Ömer, ESİLULI Omarhan, Qazirgi Qazaq Tili, 1985.
- AMANCOLOV S., ÄBİLQAYEV A., Qazaq Tili (Sintaksis), Almatı, 1991.
- ATABAY Neşe, ÖZEL Sevgi, ÇAM Ayfer; Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi, Ankara, 1981.
- ATABAY Neşe, KUTLUK İbrahim, ÖZEL Sevgi; Sözcük Türleri, Ankara, 1983.
- BALAQAYEV Mäwlen, SAYRAMBAYEV Talğat, Qazirgi Qazaq Tili, Almatı, 1997.
- BANGUOĞLU Tahsin, Türkçenin Grameri, İstanbul, 1984.
- BİLGEGİL Kaya, Türkçe Dilbilgisi, İstanbul, 1982.
- BOZKURT Fuat, Türklerin Dili, İstanbul, 1992.
- DİZDAROĞLU Hikmet, Tümcebilgisi, Ankara, 1976.
- EDİSKUN Haydar, Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1988.
- ERGİN Muharrem, Üniversiteler İçin Türk Dili, İstanbul, 1986.
- ERGİN Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 1987.
- GENCAN Tahir Nejat, Dilbilgisi, Ankara, 1979.
- HATİPOĞLU Vecihe, Türkçenin Söz Dizimi, Ankara, 1982.
- HATİPOĞLU Vecihe, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1982.
- ISQAQOV Ahmedî, Qazirgi Qazaq Tili, Almatı, 1991.
- QALİYEV Ğ., ORALBAYEVA N., QASIMOVA B., ŞALABAYEV B., TÖLEGENOV O., Qazirgi Qazaq Tili (Cattıguwlar Cıynağı), Almatı, 1997.
- KARAHAN Leylâ, Türkçede Söz Dizimi, Ankara, 1991.
- KARAÖRS Metin, Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri, Kayseri, 1993.
- Qazaq SSR Ğılım Akademiyası Til Bilimi İnstitutı, Qazaq Tiliniñ Grammatikası I, Almatı, 1967.
- KORKMAZ Zeynep, Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1992.
- QULMAĞAMBETOVA Bağlanım, MUQAŞEV Saparğali, Qazaq Tili, Almatı, 1984.

- NURMAHANOVA Ä.N., Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası, Almatı,1971.
- TOPALOĞLU Ahmet, Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1989.
- YAMAN Ertuğrul, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, Ankara, 2000.
- ZEYNALOV F.R., Türk Dillärinim Mügayiseli Grammatikası, I. Hissä, Bakı, 1974.
- ZÜLFİKAR Hamza, “Girişik Cümle Sorunu”, Türk Dili, Sayı:522, Haziran 1995.
- ZÜLFİKAR Hamza, “Cümle Yapılarından Bir Örnek”, Türk Dili, Sayı:398, Şubat, 1985.